

UOT 81.

NORVEÇ DIALEKTLƏRİNİN TƏDQIQI**Aytən Arif qızı Məmmədova***Azərbaycan Dillər Universitetinin**fəlsəfə doktoru üzrə dissertantı***E-mail:** aytan.mammadova19@gmail.com**ORCID:** 0009-0008-0232-9834*Açar sözlər:* dialektlər, dialektoloji araşdırmalar, İntibah dövrü*Ключевые слова:* диалекты, диалектологические исследования, национальный романтизм*Key words:* dialects, dialectological research, national romanticism

Hər bir dilin və dialektin araşdırılması uzun tarixi ənənələrə əsaslanır. Müasir dövrdə dilin inkişaf qanunauyğunluqlarını öyrənmək üçün dialekt və fərqlərin dili ayrılıqda tədqiq edilir. Belə ki, bir çox linqvistlər öz araşdırmalarında xalq dialektlərinin canlı, konkret materialından istifadə etmişdir. V.M. Jirmunskiyə görə “dialektlərdə dilin təbii inkişaf meyilləri birbaşa, ardıcıl və maneəsizdir” [5, s.4]. Bu baxımdan dilin inkişaf əlamətləri araşdırılan zaman dialekt xüsusiyyətlərinin də nəzərə alınmasına ehtiyac vardır.

Dialekt nədir? Bu anlayışa bir sıra linqvistlər tərəfindən müxtəlif izahlar verilmişdir. «Dialektlər xalqın təbii danışmaq dili, bir növ dilin etnoqrafiyasıdır. Biz dialektləri öyrəndikcə xalqı və onun tarixini öyrənmiş oluruq» [1, s.65]. Dialektlərin mövcudluğu dil və əhalinin məskunlaşma tarixi ilə üst-üstə düşsə də, dialektlər illər boyu linqvistlərin maraq dairəsindən kənarında qalmış və bu sahə yalnız XIX əsrdən başlayaraq sistemə şəkildə araşdırılmışdır. Dialekt dedikdə, ilk növbədə ədəbi dildən bir sıra linqvistik xüsusiyyətlərinə görə fərqlənən və müəyyən coğrafi bölgəyə məxsus dil variasiyası başa düşülür. Demək olar ki, bütün mövcud dillərin variasiyaları vardır. Eyni coğrafi məkanda yaşayan və eyni milli mənşəyə sahib olan insanlar gündəlik həyatlarında bu dil variasiyalarında danışirlar.

Skandinaviya dilləri dedikdə Norveç, İsveç və Danimarka dilləri nəzərdə tutulur. Hər üç dil şimali german dil qrupuna daxildir. Skandinaviya ölkələrinin bir-biri ilə tarixi və mədəni bağlılığı bu dillərin oxşarlığının əsas səbəbidir. Şimali german dil qrupuna daxil olan digər dillər, İsland və Faroe dilləri isə skandinaviyalılar tərəfindən anlaşılmır. Tarixi hadisələrin gedişində bir çox dillər kənar təsirlərə məruz qalmışdır. Norveç dili də bu baxımdan istisna deyil. Belə ki, Danimarka dili dörd əsr boyunca (1380-1814) Norveçdə dominant dil hesab olunmuş, rəsmi dairələrin, elit təbəqənin və ədəbiyyatın dilinə çevrilmişdi. Buna baxmayaraq, ölkənin müxtəlif bölgələrində yaşayan əhalinin 95%-i öz dialektlərində danışmağa davam edirdi. Danimarka əsarəti bitdikdən sonra norveçlilər həm ədəbiyyat, mədəniyyət, həm də linqvistika sahəsində öz milli mənliklərini təsdiqləmək üçün mübarizə apardılar.

Norveç dialektlərinin bir-birindən fərqlənməsinə bir sıra amillər təsir göstərmişdir. İlk növbədə sosial, mədəni və linqvistik vahidlərin mövcudluğu, həmçinin, ölkənin coğrafi amilləri (ölkənin 70%-i dağlıq ərazidir) və son olaraq, daxili miqrasiya dialekt rəngarəngliyinin vacib səbəblərindəndir.

XVII əsrdən başlayaraq, Norveçdə yerli dialektlərə maraq oyandı. Ölkənin iqtisadi və siyasi tənəzzül dövrü olsa da, milli dilin bəzi xüsusiyyətlərini, ayrı-ayrı söz və ifadələr, atalar sözləri, qrammatik xüsusiyyətlər formasında, qoruyub saxlamaq üçün ilkin addımlar atılmışdı [4, s.6]. Digər Avropa ölkələrində olduğu kimi Norveçdə də tarixi dialektologiyanın maraq dairəsində yalnız dialekt leksikası idi. Nəticədə çoxlu sayda dialekt lüğətləri hazırlandı. Məsələn, lüğət müəllifi və norveçli keşiş Kristian Ensenin 1646-cı ildə Kopenhagendə çap edilmiş “Den norske Dictionarium eller Gloseberg” adlı əsəri ilk Norveç dili lüğəti sayılırdı. K. Ensen bu lüğətdə Sunfyordun Aksvoll dialektinə məxsus təxminən 1000 sözdən istifadə etmişdi [4, s.7].

XIX əsrdən başlayaraq, Norveç dilçiliyi tarixi yanaşma ilə səciyyələndi. Alimlərin elmi nəticələri prestijli nəşrlərdə çap edilməklə məhdudlaşmış, geniş şəkildə aparılan araşdırmalar isə azlıq təşkil edirdi. Norveçdə tarixi dilçiliyin əsası norveçli tarixçi, dilçi və coğrafiyaşünas Peter Andreas Munk (1810-1863) tərəfindən qoyulub. P. Munkun alimlik fəaliyyəti intibah dövrünə təsadüf etdiyi üçün onun əsas məqsədi Norveç dili, mədəniyyət və tarix sahələrində milli xüsusiyyətləri aşkara çıxarmaq, bununla da siyasi müstəvidə Norveçin müstəqillik iddiasını dəstəkləmək idi. Həmçinin, P.A. Munk qədim şimal dilinin araşdıraraq öz tarixi tədqiqatlarının bir hissəsinə çevirmişdi.

İttifaqlar dövrü Norveç üçün “milli fəlakət” dövrü hesab edilirdi. Müxtəlif illərdə əvvəlcə Danimarka, sonralar İsveçin hakimiyyəti altında olan Norveçdə yazı dil sıradan çıxdı. Buna görə də bir sıra alimlər, eləcə də P.A. Munk bunu bərpa etmək niyyətində idi. Beləliklə, qədim şimal dili üzrə araşdırmalar vasitəsilə orta əsr zəngin Skandinaviya ədəbiyyatının məhz qədim şimal dilində olduğu vurğulandı [3 s.32].

P.A. Munkdan sonra Danimarka ilə ittifaq dövrünün araşdırılmasına maraq oyanmışdı. XIX əsrin sonlarında əsas diqqət keçmiş və gələcəyi bir-birilə əlaqələndirmək əvəzinə davamlı inkişafa yönəldi. Əvvəlki dövrlərdə Norveç dilinin vəziyyəti əsaslı şəkildə öyrənilmişdi. Məsələn, norveçli dilçi İndrebö Norveç şəxs adlarının ölkə reyestrələrində saxlanılma müddətini araşdırmış, nəticədə bu adların təxminən 1530-cü ilə qədər üstünlük təşkil etdiyini, həmçinin, ölkənin kənd əhalisi tərəfindən hazırlanan nizamnamələrdə 1584-cü ilə qədər Norveç dilindən istifadə olunduğunu aşkarlamışdı.

XX əsr araşdırmalarının maraq dairəsi dil dəyişikləri və onlara xarici təsirlərin olması idi. Norveçli dilçi Seip alınma sözlərlə bağlı iki araşdırma aparmışdı. Bu araşdırmaların nəticəsində məlum oldu ki, Norveç dili, onun qrammatik strukturu, həmçinin bəzi cənub-qərbi bölgə adları orta əsrlərin sonlarında aşağı german dilinin təsiri ilə bağlıdır. Bununla bağlı digər bir araşdırma dilçilər Larsen və Stoltz-a aiddir. Onlar ingilis dilinin, xüsusilə də aşağı german dilinin Bergen dialektinə güclü təsir etdiyini iddia edirdi. Bununla bağlı tərtib edilmiş alınma sözlərin siyahısında Hanza tacirlərinin qrammatika və lüğətə təsiri ilə bağlı məlumatlar öz əksini tapmışdı [3, s.32].

Həmçinin, P.A.Munk qədim Skandinaviya dilini iki qola: qərbi və şərq şimal dilinə bölərək, qərbi Skandinaviya qolunu qədim Norveç dili (“nurrönt”) adlandırır. Beləliklə, “Qızıl dövr”də dil və ədəbiyyat sahəsində, xüsusilə də Danimarkaya qarşı, milli demarkasiya önəm qazandı. Bu dövrdə orta əsr ədəbiyyatı irsinin zənginləşməsində norveçlilərin digər skandinaviyalılardan daha üstün mövqə tutduğu vurğulanırdı. P. Munkun digər töhfələrindən biri də onun universitetdə Norveç dil tarixi ilə bağlı mühazirə deməsi idi. Bu mühazirələr əvvəlcə

qədim Skandinaviya dillərinə, sonradan qədim şimal dilinə əsaslandı. P. Munk bu mühazirələrdə müəllifi olduğu və Yakob Qrimmin ideyaları əsasında hazırlanmış iki qrammatika kitabından (*Det oldnorske Sprogs; Oldnorsk Læsebog med tilhørende Glossarium*) istifadə edirdi [2, s.25].

Əsrin ortalarında qədim şimal dili ilə bağlı araşdırmaların sayı artdı. 1886-1896-cı illərdə dilçi Yohan Fritzner (1812-93) *Det gamle norske Sprog* kitabını nəşr etdirdi. Həmçinin, alim Marius Nygaard (1838-1912) 1906-cı ildə qədim şimal dilinin sintaksisi ilə bağlı sisteməlik yanaşmaya və qədim şimal dilinə aid seçilmiş mətnlərə əsaslanan kitabını 1906-cı ildə yekunlaşdırdı [2, s.25]. Beləliklə, 1847-ci ildə P.Munkun qrammatika kitabını nəşr etdirməsindən I Dünya Müharibəsinə qədər, yəni təxminən iki nəsil boyunca Norveç linqvistikası qədim şimal dili ilə bağlı yeni və hərtərəfli anlayışlar əldə etdi.

XVIII əsrin son yarısında alimlər İslandiya və Norveç orta əsr əlyazmalarında orfoqrafik fərqlər aşkar etdilər. Hətta bu fərqlərin Norveç dilində olan mətnlər arasında daha çox olması aşkarlandı. Beləliklə, 1850-ci illərdən etibarən P. Munk qədim şimal dilində bəzi dialekt variasiyasının olduğunu qəbul etdi. Bu qədim şimal dili və müasir Norveç dili arasında əlaqənin məntiqi nəticəsi idi. Məsələn, qədim şimal dilində “ll” samit səs birləşməsinin müasir dövrdə də bu tələffüz formalarına malik olan eyni dialekt ərazilərində “dl”, “dd” və “ll” kimi tələffüz edilməsi güman edilirdi. (*adle, adde, alle* < qədimşimal dilində *allir*; mənası: hamı).

Bununla yanaşı, dövrün görkəmli şəxsiyyətləri birlik ideyasını dəstəkləyirdi. Belə ki, XIX əsrdə dialektlərə dil xətası olaraq deyil, milli sərvət kimi yanaşıldı. Dialektlərə maraq artdığı üçün alimlər qədim şimal dilinin tələffüz variantlarında dialekt təsirini araşdırmağa başladı. Bu həmçinin əlyazmaların mənşəyi ilə bağlı araşdırmalar üçün vasitə idi. Məsələn, 1878-ci ildə dilçi Yohan Storm (1836-1920) XIII-XIV əsrlərdə şərq dialektlərində vurğusuz mövqələrdə (*senda* > *sendæ*) sait incələşməsi (*a* > *e*) olduğunu müəyyənləşdirdi. Alim İ. Osen bu sait incələşməsinin qədim şimal dilində uzun hecalardan sonra gəldiyini sübut etdi [3, s.65].

Qədim Norveç dilinin bir neçə dialektlə təmsil olunması fikrini norveçli dilçi Marius Həqstad (1850-1927) irəli sürdü. O, 1899-cu ildə “*Gamalt trønder maal*” adlı monoqrafiyasını çap etdi və növbəti illərdə bütün qərbi Norveç dialektlərini (farer və island dilləri daxil olmaqla) özünün “*Vestnorske maalføre fyre 1350*” [Qərbi norveç dialektləri] (1907-1942) adlanan çoxcildli kitabında təsvir etdi. 1000 səhifədən çox olan bu əsər orta əsr nizamnamələrinin hərtərəfli və geniş tədqiqatlarına əsaslanaraq qədim şimal dili haqqında biliklərin dəyişməsinə səbəb oldu.

Həmçinin, dilçi M.Həqstad isə qədim şimal dilində coğrafi fərqləri aşkarlamaq üçün bu dilə aid mətnlərdə müasir dialekt xüsusiyyətlərini araşdırırdı. O, alim A. Noreeni qədim Norveç dili və qədim island dilini fərqləndirdiyinə görə tənqid edirdi. M. Həqstad bu müqayisəni qəbul etmirdi, çünki qədim Norveç dili homogen bir dil deyildi. Məsələn, o Trøndelag dialektində *i*-umlautu¹ üçün “æ” səsinin olduğunu göstərdi (məsələn, *hæfir* = standart qədim şimal dilində *hefir*) və bu hal İslandiya və ya digər Norveç dialektlərində mövcud olduğundan daha arxaik bir dil mərhələsini təmsil edir. O, Trøndelag dialektində “ú”- prefiksi əvəzinə, özünəməxsus “ó” prefiksini olduğunu və “a” suffiksini təxminən 1270-ci illərdə qoruyub saxladığını sübut

¹ *Umlaut* – alman və digər bəzi dillərdə doğru tələffüz formasını göstərmək üçün saitlər üzərindəki simvol. Məsələn, alman dilindəki 'für' sözündə 'u' üzərində olan simvol *umlaut* hesab edilir.

etdi. Halbuki həmin dövrdə şərq Norveç dialektində bu səs incə sait “e” ilə əvəz edilmişdi. Dilçi M. Həqstad həmçinin Trøndelaq dialektində və şərq Norveçin daxili ərazilərinə məxsus dialektlərdə “u” umlautunun olmadığı qənaətinə gəlmişdi. Onun fikrinə görə Norveç dialektində fərqliliklər ən qədim yazılı mənbələr meydana gəlməzdən əvvəl mövcud idi [4, s.65].

M. Həqstad çoxcildli kitabında qədim şimal dilindəki sait ahəngi məsələsini ətraflı təsvir etmişdir. Norveçin cənub-qərb dialektlərində sait suffiksləri ya “e-o”, ya da “i-u” idi. Lakin qədim şimal dilində əvvəlki kök saitdən asılı olaraq, “i” və “e”, həmçinin “u” və “o” arasında dəyişirdi. Sait ahəngi məsələsi böyük elmi marağa səbəb oldu. Lakin orta əsrlərin sonundan etibarən sait ahəngi yoxa çıxdı. M. Həqstad bu linqvistik xüsusiyyətin Trøndelaqın Stöd dialektində qorunub saxlanıldığı iddia edirdi.

Digər Skandinaviya ölkələrindən fərqli olaraq, Norveç cəmiyyətində dialektlərin mövqeyi yüksəkdir. Bunu Norveçin müxtəlif illərdə uzunmüddətli əsarət altında qalması ilə əlaqəndir-sək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, norveçlilər öz milli mənlilərini qoruyub saxlamaq üçün mübarizə aparmış və öz dialektlərini unutmamışlar. Lakin müasir dövrdə də bu əhəmiyyətli dialektlərin rahatlıqla, heç bir maneə istifadəsi də təqdirəlayiq bir haldır.

Problemin aktuallığı. Məqalə dil araşdırmalarına tarixi mövqedən yanaşaraq, Norveçdə dialekt araşdırılmalarının öyrənilməsi baxımından aktual hesab edilə bilər. Dialektoloji araşdırmalar tarixi əhəmiyyətə əsaslandığı üçün müxtəlif tarixi mərhələlərdə aparılmış tədqiqatların xronoloji ardıcılıqla araşdırılması daha əhəmiyyətli hesab edilə bilər.

Problemin elmi yeniliyi. Məqalə Skandinaviya dillərindən biri olan Norveç dilinin tarixi xüsusiyyətlərinin əks etdirilməsi, həmçinin bir sıra tarixi dialektoloji araşdırmaların əlamətlərinin təsvir edilməsi baxımından yeni hesab edilə bilər. Bununla yanaşı, məqalədə qeyd edilmiş tarixi dialektoloji araşdırmalar Norveçdəki tarixi proseslərin fonunda təsvir edilmişdir.

Problemin praktik əhəmiyyəti və tətbiqi. Məqalə german dilçiliyi sahəsində olan araşdırmalarda, həmçinin bu mövzuda yazılan məqalələrə mənbə kimi faydalı ola bilər.

Ədəbiyyat

1. Əzizov E.İ. Bədii dildə dialektizmlərin yeri / Filologiyanın aktual problemləri [elmi-nəzəri konfransın materialları]. Bakı Dövlət Universitetinin nəşriyyatı, 2006, s. 64-78.
2. Kortmann, B. The languages and linguistics of Europe: a comprehensive guide / B.Kortmann, J.Auwers. – Berlin: Hubert & Co. – 2011. – 867 p. S.371.
3. Maagerö, E. Norveç cəmiyyəti və mədəniyyəti / E. Maagerö, B. Simonsen. – Kristiansand: Portal kitab evi, – 2013. – 308 s.
4. Sandøy, H. Research in Norwegian language history 1850-1950. An overview: [Electronic resource] / Nordic languages, 2002. URL: <https://doi.org/10.1515/9783110197051-011>.
5. Жирмунский, В. Национальный язык и социальные диалекты / В. Жирмунский. – Ленинград, – 1936. – 300 с.

A.A. Мамедова**Изучение норвежских диалектов****Резюме**

Норвежская диалектология в основном основывалась на исторических исследованиях, и эти исследования сыграли важную роль в диалектологии. Исторические исследования заложили прочную основу для понимания развития и особенностей норвежских диалектов. Разные норвежские лингвисты провели разные исследования диалектов. Результаты этих исследований помогают выявить разнообразие и развитие диалектов. В статье подробно рассматриваются некоторые из этих диалектных исследований. Таким образом, в статье рассматриваются исторические и современные исследовательские аспекты норвежской диалектологии.

A.A. Mammadova**Study of Norwegian dialects****Summary**

Norwegian dialectology was mainly based on historical studies, and these studies played an important role in dialectology. Historical research has provided a solid foundation for understanding the development and characteristics of Norwegian dialects. Different Norwegian linguists have done different studies on dialects. The results of these studies help to clarify the diversity and development of dialects. In the article, some of these dialect studies are discussed in detail. Thus, the article covers historical and contemporary research aspects of Norwegian dialectology.

Redaksiyaya daxil olub: 29.08.2024